

Branimir Belaj
Pedagoški fakultet, Osijek

Prototipno–kontekstualna analiza povratnih glagola u hrvatskom jeziku

Autor na temelju efekta prototipa daje novu podjelu povratnih glagola u hrvatskom jeziku. Posebna se pozornost posvećuje njihovoj formalnoj strukturi uvjetovanoj ulogom elementa se kao osnovnoga pokazatelja povratnosti, razlikovanju gramatičkih i semantičkih kriterija te razlikovanju vrsta povratnih glagola i kontekstualno uvjetovanih povratnih značenja.

Koncepcija povratnosti i klasifikacija povratnih ili refleksivnih glagola složeno je i razgranato područje, a po mom je sudu opis koji nude dvije reprezentativne hrvatske gramatike – *Hrvatska gramatika*¹ i *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*² – nepotpun i u dobrom dijelu pogrešan. Stoga će ovdje biti ponuden jedan novi i umnogome drukčiji pristup, a utemeljen na prisutnosti efekta prototipa. Pristup koji ću iznijeti i pokušati ga argumentirati nikako ne pretendira na konačnost. On je otvoren kritikama i dopunama jer kategorija je povratnosti otvorena i plodna kategorija s velikim brojem različitih potkategorija i još većim brojem primjera koje one obuhvaćaju. Jedino što se ovim radom želi postići jest ponuditi jedan novi model, jedan okvir koji će poslužiti detaljnijoj analizi povratnih glagola i koncepcije povratnosti uopće. No prije nego što se prijede na samu analizu, treba se ukratko osvrnuti na stavove hrvatskih gramatika o povratnim glagolima.

Povijesni pregled... dijeli povratne glagole na

- a) *prave* (npr. brijati se, češljati se) kod kojih su subjekt i objekt jedno, odnosno radnja se koja kreće od subjekta na njega i vraća.

1 Barić..., *Hrvatska gramatika*, Zagreb, 1995.

2 S. Babić..., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1991.

- b) *uzajamno povratne* (npr. ljubiti se, grudati se) za koje se kaže da radnju vrše dva ili više subjekata jedan na drugome, a subjekti su samim tim ujedno i objekti.
- c) *aktivno bezobjektne* (npr. bosti se, grepsti se) kod kojih prvi dio naziva isključuje pasivnu interpretaciju, odnosno interpretaciju u kojoj bi subjektu bila pripisana tematska uloga trpitelja (On se tuče ≠ Njega tuku., On se tuče = On tuče druge.), dok drugi dio naziva upućuje na nepostojanje odnosa prema objektu, a takvim se sintaktičkim ustrojstvima³ ostvaruje semantika uobičajenosti subjekta da obavlja neku radnju.
- d) *neprave* kojima nije svojstven poseban odnos prema objektu, a izriču radnje koje nastaju u samom subjektu i izriču njegovo stanje. Prva skupina nepravih povratnih glagola ima usporedne prijelazne glagole (npr. buditi brata / buditi se), druga skupina koju čine glagoli *reflexiva tantum* nema usporednih prijelaznih glagola (npr. smijati se, bojati se), a treću skupinu čine *povratno zalihosni* ili *povratno redundantni glagoli* koji u istom značenju dolaze i s elementom i bez elementa *se* (npr. šetati / šetati se, klizati / klizati se), pa je otuda *se* i zalihosno, tj. ne dolazi ni do kakvog značenjskog pomaka ako se ono izostavi.

Hrvatska gramatika daje istu podjelu, uz napomenu da su u toj podjeli izostavljeni aktivno bezobjektni glagoli te je ponudena puno detaljnija semantička klasifikacija u kojoj se npr. nepravni povratni glagoli dijele na medijalne i one koji označuju radnju. Na sličnu se podjelu povratnih glagola može naići i u nekim znanstvenim radovima. Tako npr. M. Stevanović u svom radu *Problem glagolskog roda i povratni glagoli u srpskohrvatskom jeziku* ustrojstva s povratnim glagolima dijeli na prava povratna, uzajamno-povratna, nepravna povratna, medijalna, pasivna i povratno-neodređena (bezlična).

Sve su podjele toga tipa utemeljene na semantičkim kriterijima, pri čemu je koncepcija povratnosti kao izvanjezični fenomen primijenjena na jednu čisto jezičnu, točnije gramatičku kategoriju. Tako bi se npr. pravi povratni glagoli, prema rečenom u gramatikama, mogli smatrati prototipičnima upravo prema konkretiziranju temeljne semantike povratnosti, tj. prema prisutnosti semantike vraćanja koji je u svom doslovnom značenju, u značenju vraćanja radnje koja kreće od subjekta ponovo na taj isti subjekt, prisutan jedino kod njih. U pristupu koji će ovdje biti ponuđen ti glagoli ne samo da neće biti prototipični već će i njihova pripadnost kategoriji povratnih glagola biti rubna. Svrstavanje se uzajamno povratnih i aktivno bezobjektnih **značenja** u posebnu vrstu povratnih glagola, a opet na osnovi primjene čisto semantičkih kriterija, također nikako ne može prihvatiti. Kod njih se radi o kontekstualno uvjetovanim značenjima prisutnima kod svih vrsta povratnih glagola i u različitim koncepcijama povrat-

3 Namjerno je ovdje umjesto glagola upotrijebljen izraz sintaktičko ustrojstvo jer se, kao što će se kasnije vidjeti, ne radi o aktivno bezobjektnim glagolima, nego o aktivno bezobjektnim značenjima koja se ne konkretiziraju povratnim glagolima kao posebnim leksičkim jedinicama, već su kontekstualno uvjetovana.

nosti, a s obzirom na kriterije koji će ovdje biti postavljeni, značenjima koja uvjetuju uspostavu efekta prototipa i unutar pojedine vrste povratnih glagola, no o tome kasnije. Podjela koja će ovdje biti ponudena rezultat je stava da značenje može i mora sudjelovati u svakoj jezičnoj analizi, ali nikako ne može biti i jedino uporište, pogotovo kada je riječ o morfologiji. Temeljno se uporište za klasifikaciju jedne, u prvom redu, morfološke kategorije mora kretati u okvirima sustava standardnoga jezika, u okvirima formalnih odnosa koji vladaju u pojedinim njegovim kategorijama, u ovom slučaju u kategoriji povratnih glagola, a značenje treba poslužiti samo nijansiranju osnovnih vrsta na podvrste, razrede i sl. Drugim riječima, tek spoj formalnog i funkcionalnog, jezičnog i izvanjezičnog, daje potpun i temeljit jezični i gramatički opis.

Ako se, makar i površno, pogleda podjela povratnih glagola, ne može se ne uočiti jedna konstanta koja se provlači kroz sve vrste povratnih glagola. Svi će se složiti s činjenicom da je ta konstanta element *se*, element koji je prvi i jedini indikator povratnosti, neovisno o tome ima li funkciju povratne zamjenice ili čestice⁴, tj. pojavljuje li se kao čisti sintaktički element ili je pak sastavnim dijelom morfološkoga i leksičkoga značenja glagola. Da bi neki glagol mogao pripadati bilo kojoj vrsti povratnih glagola, uz njega mora stajati element *se* pa on zbog toga mora biti uporište određivanju kriterija za podjelu povratnih glagola. Podjelom koja će uslijediti, bez obzira na prisutnost elementa *se*, neće biti obuhvaćena pasivna, bezlična i obezličena ustrojstva, a zbog njihove čisto sintaktičke naravi te zbog činjenice da se ona tvore i od povratnih i od nepovratnih glagola. Također neće biti riječi ni o ustrojstvima tipa razgovarati se, sjesti se, leći se itd. jer su dijalektalno obilježena i ne pripadaju standardnomu jeziku.

Povratne glagole podijelit ćemo na

- 1) **primarnopovratne glagole**
- 2) **sekundarnopovratne glagole i**
- 3) **tercijarnopovratne glagole**

a na temelju dvaju kriterija:

- a) *mogućnosti upotrebe glagola s elementom i bez elementa se*
- b) *gramatičke funkcije elementa se*

Prema navedenim će kriterijima prototip povratnih glagola činiti glagoli kod kojih se element *se* pojavljuje u funkciji čestice te glagoli čija upotreba nije mo-

4 Jedna je od, svakako, najkrupnijih zamjerki što se može i mora uputiti hrvatskim gramatikama nerazlikovanje funkcije čestice od funkcije povratne zamjenice elementa *se*. U *Povijesnom pregledu...* element *se* smatra se u svim vrstama povratnih glagola česticom, a u *Hrvatskoj gramatici*, također bez iznimke, povratnom zamjenicom. Sličnu pogrešku radi i R. Katičić u *Sintaksi* kada element *se* naziva enklitičkim oblikom povratne zamjenice i kada govori o glagolima tipa *češljati se*, *umivati se* i onda kada spominje glagole *bojati se*, *smijati se*. Iz dijakronijske je perspektive sigurno da se radi o povratnoj zamjenici, odnosno današnja funkcija čestice svakako je podrijetlom od povratne zamjenice, no za analizu je povratnih glagola bitna današnja sinkronijska perspektiva, tj. funkcija elementa *se* u okviru sustava hrvatskoga standardnog jezika, a ona je dvojaka – i čestična i zamjenička.

guća bez *se*. Takve ćemo glagole nazvati **primarnopovratnim glagolima**, pripadaju im glagoli reflexiva tantum, odnosno oni glagoli kod kojih je uvijek i u svim oblicima prisutan element *se*, a ujedno ne postoji paralelan oblik istoga glagola s istim temeljnim značenjem koji bi se mogao pojaviti bez *se* i biti prijelazan (npr. *buditi se* / *buditi nekoga*). Kod primarnopovratnih glagola, kako je već rečeno, *se* uvijek ima funkciju čestice koja se prepoznaje nemogućnošću zamjene sa *sebe*, koja ih čini neprijelaznima i koja uvjetuje njihov status zasebnih morfoloških i leksičkih jedinica. Takvi su glagoli npr. *ponašati se*, *smijati se*, *nadati se*, *bojati se*, *naspavati se*, *najesti se*, *zatrčati se*, *sramiti se*, *čuditi se*, *radovati se*, *kajati se*, *raspadati se*, *raspasti se*, *pojaviti se*, *naraditi se*, *pokliznuti se*, *zajuriti se*, *zaljubiti se*, *proljepšati se*, *zarediti se*, *derati se*, *baviti se*⁵ itd. Ova je skupina primarnopovratnih glagola, glagola reflexiva tantum, obilježena semantikom zatvorenosti radnje unutar jednoga ili više **pojedičnih** subjekata, dok drugu skupinu čine također glagoli reflexiva tantum, ali s uzajamno povratnim značenjem. Oni razumijevaju više aktanata uključenih u radnju obilježenu semantikom prelaženja s jednog aktanta na drugi ili nekim odnosom jednoga aktanta prema drugomu. Čestica *se* ima ulogu recipročne anafore, a njihovo *se* značenje najčešće može parafrazirati izrazima međusobno, jedan s drugim ili jedni s drugima. Toj bi, drugoj, skupini pripadali npr. glagoli *rastati se*, *sastati se*, *natjecati se*, *utrkiivati se*, *svadati se*⁶, *potući se*, *rukovati se*⁷ itd.

Sekundarnopovratni glagoli, s obzirom na prisutnost efekta prototipa, nalaze se između primarnopovratnih i tercijarnopovratnih koji su najudaljeniji od prototipa, a vidjet ćemo kasnije i zašto. Sekundarnopovratnim glagolima ovdje će se smatrati nepravni povratni glagoli, odnosno glagoli kod kojih je element *se*, isto kao i kod primarnopovratnih glagola, u funkciji čestice koja ih čini neprijelaznima, ali za razliku od primarnopovratnih glagola, oni imaju paralelan prijelazan oblik bez elementa *se*. Taj oblik dijeli sa sekundarnopovratnim glagolom samo temeljna semantička obilježja, a njihovu značenjsku različitost uvjetuje upravo čestična funkcija elementa *se* koja sekundarnopovratnom glagolu ujedno osigurava status zasebne morfološke, a donekle i leksičke jedinice⁸. Grupi sekundarnopovratnih glagola pripadaju sljedeći tipovi glagola

- 5 Da je element *se* kod primarnopovratnih glagola doista u funkciji čestice te da zajedno s glagolom čini jednu leksičku i morfološku jedinicu, potvrđuju i sintagmatski primjeri tipa *baviti se sobom*, *čuditi se sebi*, *smijati se sebi* itd., odnosno mogućnost upravljanja povratnom zamjenicom kao neizravnim besprijedložnim objektom, što kod povratnih glagola kod kojih element *se* ima funkciju povratne zamjenice (tercijarnopovratnih) nije moguće.
- 6 Glagol *svadati se* u pravilu ima uzajamno povratno značenje, no u određenim kontekstima može imati i povratno – »svadati se sam sa sobom«.
- 7 Glagol *rukovati se*, razumije se, ima paralelan oblik bez *se*, ali je to glagol potpuno različita značenja, značenja »služiti se nekim oruđem ili oružjem, upotrebljavati nešto itd.«, pa ga zbog toga njegov paralelni oblik istoga izraza ne eliminira iz kategorije primarnopovratnih glagola.
- 8 Status *se* sekundarnopovratnih glagola kao zasebnih leksičkih jedinica svakako ne može poistovjetiti s istim statusom primarnopovratnih glagola koji nemaju paralelnoga oblika bez *se*. No činjenica da postoji određena, i to bitna, značenjska razlika između njih i njihovih oblika bez *se*, osigurava im periferan status samostalnih leksičkih jedinica.

sa svojim prijelaznim parnjacima: buditi / buditi se, pomicati / pomicati se, micati / micati se, osjećati / osjećati se, spuštati / spuštati se, dizati / dizati se, zapustiti / zapustiti se, zabavljati / zabavljati se itd. Osim ostvarivanja prototipičnoga semantičkoga polja zatvorenosti radnje unutar subjekta, sekundarnopovratni glagoli mogu imati i uzajamno povratno značenje. To su npr. glagoli ljubiti se, grliti se, posvadati se, zavaditi se, pomiriti se, uskladiti se, vrijeđati se, sresti se, susresti se itd.

Povratno zalihosni glagoli također pripadaju sekundarnopovratnim glagolima, a prema obama kriterijima: po tome što dolaze i s elementom i bez elementa *se* te prema tome što *se* ima funkciju čestice, a ne povratne zamjenice. Specifična su podvrsta po tome što za razliku od prototipičnih sekundarnopovratnih glagola nema značenjske razlike u upotrebi s elementom i bez elementa *se* (npr. šetati / šetati se, blistati / blistati se, završiti / završiti se). Oni se mogu podijeliti u tri grupe:

- a) glagoli kod kojih nema značenjske razlike u upotrebi *sa se* i bez njega, a glagol upotrijebljen bez *se* nije prijelazan (npr. blistati / blistati se, klizati / klizati se)
 - ... *blistao je srebrni svijećnjak s kristalnim visuljcima...* (F92 Stahuljak 112519)⁹
 - ... *koja se blistala u njegovoj šaci.* (Šegedin 39176)
 - ... *kližu jedno za drugim...* (Pavelić_ izme 99790)
 - *Ja se volim klizati...* (Stojsavljević_ dnev 40142)
- b) glagoli kod kojih glagol upotrijebljen bez *se* može biti i prijelazan i neprijelazan, a upotreba *sa se* značenjski odgovara samo neprijelaznomu. Upotrijebljen prijelazno, takav glagol ima drugo značenje (npr. šetati psa – šetati / šetati se, završiti posao – završiti / završiti se) i
 - ... *dok god je profesor svakoga jutra šetao svog malog crnog psa...* (Jergović_ kar 259416)
 - *Dok smo se šetali hipodromom...* (N 150_ 16 14337)
 - ... *pa su stoga šetali obalom...* (Šegedin 173046)
- c) glagoli koji u istom značenju dolaze i *sa se* i bez *se*, s tim što je glagol upotrijebljen bez *se* prijelazan (npr. igrati / igrati se¹⁰)

9 Svi su primjeri, pa tako i njihove oznake, u ovom radu preuzeti iz *Hrvatskog nacionalnog korpusa* Zavoda za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

10 Povratno zalihosno značenje glagola *igrati se* vrlo je rijetko u standardnom jeziku iz dvaju razloga: prvo, jer se uvijek prije upotrebljava oblik bez *se* (npr. *Idemo igrati nogomet.*, umjesto *Idemo se igrati nogomet.*) i drugo, jer je zamjena oblika bez promjene značenja moguća samo u rijetkim kontekstima kada *igrati / igrati se* dolazi u svom temeljnom značenju, u značenju igre, razbibrige, opuštenosti itd. Kada, nasuprot tomu, dolazi u značenju posla, profesionalnoga sporta, zamjena oblika, tj. upotreba povratno zalihosnoga oblika nije moguća. Tako se ne može reći npr. * *Protiv Dinama smo se igrali loš nogomet.*, već samo *Protiv Dinama smo igrali loš nogomet.* Glagolom *igrati se* može se, naravno, konkretizirati i uzajamno povratno značenje koje je u svim funkcionalnim stilovima vrlo često. Npr... *na čijim smo se valovima u djetinjstvu igrali...* (Stojan 72491). Slično se objašnjenje može primijeniti i na ranije spomenuti povratno zalihosni glagol *klizati / klizati se*.

- ... *zbog čega ne bih mogao s dečkima iz kvarta igrati nogomet.*
(N 150_12 17247)
- ... *onda je lokalnim špijunima došlo vrijeme da se počnu igrati skrivača.*
(N 128_K08 18299)

Osim povratno zalihosnih glagola, posebnu podvrstu sekundarnopovratnih glagola čine i neki medijalni glagoli tipa crnjeti / crnjeti se, zelenjeti / zelenjeti se, žutjeti / žutjeti se, crvenjeti / crvenjeti se itd. Oni ne pripadaju ni prototipičnim sekundarnopovratnim glagolima, jer glagol upotrijebljen bez *se* nije prijelazan, a ni povratno zalihosnim glagolima jer je značenje glagola sa *se* i bez *se* različito. Tako npr. crnjeti znači postajati crn, a crnjeti se zračiti, odisati crnom bojom. Svi ti glagoli imaju i svoje prijelazne, nepovratne, parnjake crniti, zeleniti, žutiti, crveniti koji znače činiti što crnim, zelenim, žutim, crvenim itd.

Tercijarnopovratni glagoli, prema gramatikama pravi povratni glagoli, najudaljeniji su od prototipa upravo po tome što kod njih *se* nije ničim vezano uz njihovo morfološko i leksičko značenje, već samo uz sintaktičko. Element *se*, stoga, uvijek ima funkciju povratne zamjenice, a glagol rekcijisku sposobnost upravljanja tom zamjenicom kao i svakim drugim objektom. To su glagoli tipa umivati se, češljati se, kupati se, brijati se, čuvati se, spremati se, prati se, oblačiti se, hvaliti se, osloboditi se, odijevati se, zapostaviti se itd. Isto kao i sekundarnopovratni glagoli i ova vrsta povratnih glagola ima paralelne značenjske ekvivalente bez *se*, a od sekundarnopovratnih glagola, kao što je već rečeno, razlikuju se prema gramatičkoj funkciji elementa *se*. Zbog zamjeničke se funkcije elementa *se* kod tercijarnopovratnih glagola može govoriti o svojevrsnom paralelizmu među ustrojstvima tipa Ivan se brije. / Ivan brije brata., a koja jasno opovrgavaju tvrdnju iznesenu u *Povijesnom pregledu...* da su »Povratni... glagoli posebne leksičke jedinice, a nisu oblici drugih glagola ni onda kad uza se imaju isti glagol bez *se*: braniti koga, braniti se, kupati koga, kupati se, umivati koga, umivati se...«.¹¹ Tercijarnopovratni glagoli jedina su vrsta povratnih glagola kod koje *se* nema funkciju čestice, a jedino ta funkcija elementa *se* osigurava povratnomu glagolu status zasebne morfološke i leksičke jedinice. Zbog toga tercijarnopovratni glagoli nisu zasebne leksičke jedinice, tj. njihova je pripadnost kategoriji povratnih glagola sintaktičke, a ne morfološke naravi. U svezi je s tim, a ujedno i s temeljnom idejom vodiljom ovoga rada, i stav R. Katičića u *Sintaksi*: »Takvi glagoli s povratnom zamjenicom u akuzativu kao objektom ne tvore posebnu gramatičku kategoriju jer je ona uz njih izravni objekt kao svaki drugi. Glagoli pak koji nisu prelazni, pa ne mogu imati objekt u akuzativu, a ipak uza se traže enklitički oblik povratne zamjenice (kao *bojati se* ili *smijati se*) doista tvore posebnu gramatičku kategoriju, i to morfološku. Po gramatičkoj tradiciji najprikladnije je zvati upravo tu kategoriju povratnim glagolima, iako baš oni nisu u pravom smislu povratni.«¹², kao i stav M. Ivić: »Prisustvo oblika *se*₁ ne utiče na osnovno (leksičko) značenje glagola uz koji

11 S. Babić..., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, str. 675., Zagreb, 1991.

12 R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, str. 93., Zagreb, 1991.

stoji (glagol *češljati* označava istu prelaznu radnju u svim sledećim svojim realizacijama: *češlja*, *češlja se*, *češlja me*, *češlja druge*). Značenje refleksivnosti se stoga ne može uzimati kao kriterij za klasifikaciju glagola van njihove sintak-sičke (predikatske) funkcije.¹³ R. Katičić se u poslednjoj rečenici dotiče same srži problematike povratnih glagola koja je aktualizirana u ovom radu, a to je jasno lučenje gramatičke od semantičke povratnosti. S gledišta bi se semantičke povratnosti zastupane u gramatikama, tercijarnopovratni glagoli doista mogli zvati pravim povratnim glagolima, tj. semantičkim prototipovima povratnih glagola, no s gledišta gramatičke povratnosti, koja je, kako je već istaknuto, bitnija zbog, u prvom redu, gramatičke (morfosintaktičke) naravi povratnih glagola, oni nikako ne mogu biti prototipični, već periferni primjeri te kategorije. S tercijarnopovratnim glagolima, a i s njihovim leksičkim statusom, povezana je još jedna netočna tvrdnja hrvatskih gramatika. Naime, u hrvatskim se gramatikama svi povratni glagoli smatraju neprijelaznima. O tome se u *Povijesnom pregledu...* izrijeком kaže: »Pravi povratni glagoli kazuju da je subjekt radnje ujedno i objekt radnje... Ti primjeri pokazuju da radnja ostaje na subjektu, da se na njemu vrši i da ne prelazi na drugi predmet. Jasno se vidi da su ti glagoli neprijelazni.«¹⁴ Slično je i u *Hrvatskoj gramatici*: »Povratni su glagoli neprelazni a zamjenica *se* formalno je obilježje neprelaznosti.«¹⁵ Tvrdnja o neprijelaznosti povratnih glagola primjenjiva je na sve vrste osim na tercijarnopovratne glagole, tj. svagdje gdje je element *se* u funkciji čestice, gdje nije zamjenjiv sa *sebe*. Kod tercijarnopovratnih glagola element *se* nije u funkciji čestice, već povratne zamjenice i zamjenjiv je sa *sebe*, a što je vidljivo iz primjera *Brat se češlja*. = *Brat češlja sebe*. *Čovjek se brije*. = *Čovjek brije sebe*¹⁶. Iz rečenoga je očigledno da se kategoriji prijelaznosti u hrvatskim gramatikama pristupa i semantički, pa se tercijarnopovratni glagoli iz nje isključuju jer izravni objekt u akuzativu (*se* / *sebe*) nije različit od subjekta. Semantički su kriteriji za definiranje prijelaznosti glagola potpuno irelevantni; prijelaznost je isključivo sintaktička kategorija i ako glagol kao glava otvara mjesto dopuni – u ovom slučaju izravnomu objektu u akuzativu – on je prijelazan. To što kod tercijarnopovratnih glagola postoji odnos anafora / antecedent pa imamo formalni odnos *Čovjek i se i brije*. umjesto prototipičnoga *Šestra i brije brata j*. za definiranje i konceptualiziranje prijelaznosti kao sintaktičke kategorije uopće nije bitno. Drugim riječima, povratna zamjenica, bez obzira bila ona u enklitičkom ili u punom obliku, u primjerima pravih povratnih glagola popunjava

13 M. Ivić: *Jedan problem slovenske sintagmatike osvetljen transformacionim metodom (Gramatička uloga morfeme se u srpskohrvatskom jeziku)*, str. 142., Južnoslovenski filolog, knj. XXV, Beograd, 1961. / 1962.

14 S. Babić..., isto, str. 675.

15 Barić..., *Hrvatska gramatika*, str. 231., Zagreb, 1995.

16 Drugo je pitanje, ali za ovdje aktualiziranu gramatičku problematiku nebitno, pitanje empatijske, odnosno topikalizacijske vrijednosti između primjerice rečenica *Ti si se zarazio virusom jedne još nepoznate bolesti*. / *Ti si sebe zarazio virusom jedne još nepoznate bolesti*. (kako bi provjerio svoju teoriju o njezinu liječenju) o kojem, među ostalim, opširno raspravlja M. Ivić u svom radu *Iskazivanje direktnog objekta u (standardnom) srpskohrvatskom*. objelodanjenom u knjizi *Lingvistički ogledi*.

sintaktičku ulogu izravnoga objekta u akuzativu, pa su stoga i glagoli koji joj otvaraju mjesto prijelazni. Jedino o čemu se može govoriti jest to da tercijarno-povratni glagoli nisu prototipovi, nego su rubni ili periferni primjeri prijelaznih glagola, a motivirani prototipom time što u rečenici otvaraju mjesto izravnomu objektu u akuzativu. Tvrditi da kod sintaktičkih konstrukata tipa češljati se, brijati se nema prijelaznosti, isto je kao kad bismo npr. u pasivnoj rečenici *Ulice su natopljene kišom*. konstituent *kišom* izbacili iz kategorije vršitelja radnje samo zato što njime nije konkretiziran agens, odnosno prototipični vršitelj obilježen semovima + volja, namjera i odgovornost, već periferni vršitelj – uzrok efektor. Obje mikrouloge pripadaju kategoriji vršitelja radnje upravo prema svojoj gramatičkoj funkciji popunjavanja sintaktičke pozicije subjekta u aktivnom konceptualnom korelatu. Kao što je tematska mikrouloga agensa prototip u kategoriji tematske makrouloge vršitelja, a tematska mikrouloga uzroka efektoru jedan od njezinih perifernih članova, tako su i sintaktička ustrojstva češljati, brijati brata, čovjeka itd. prototipovi kategorije prijelaznosti, dok su ustrojstva češljati se, brijati se, a zbog nepostojanja temeljne semantike prelaženja radnje sa subjekta na neki drugi objekt, njezini periferni članovi. Sintaktički je kriterij, dakle, osnova za kategorizaciju i klasifikaciju prijelaznih glagola, dok se semantičkim kriterijima primjeri unutar kategorije prijelaznosti mogu jedino nijansirati, a nikako isključivati. Slične stavove iznosi i R. Katičić u *Sintaksi*: »Te su konstrukcije doista povratne jer se u njima glagolska radnja 'vraća' subjektu, koji je ujedno i objekt. U tome smislu one i nisu prave prelazne jer glagolska radnja u njima ne 'prelazi' od subjekta nekom drugom objektu. Ipak su prelazni po bitnoj **gramatičkoj** (podvukao B. B.) oznaci toga pojma jer glagol u njima ima pravi objekt u akuzativu, pa se u tom drugom i gramatički bitnijem smislu prelaznost i povratnost ne isključuju.«¹⁷ te M. Ivić: »Ali ima slučajeva kada morfološki spoj Vse ne reprezentuje jednu sintaksičku jedinicu, već dve, s tim da je V = predikat, a se = objekat.«¹⁸ No ova je tvrdnja M. Ivić, kao i tvrdnje hrvatskih gramatika da »Dobivanjem čestice se prijelazni glagol postaje neprijelazan i ne može se slagati s akuzativom izravnog objekta: braniti dijete, braniti se od neprijatelja. (a ne *braniti se koga, op. B. B.)«¹⁹, a kojima se implicitno sugerira da su pravi povratni glagoli zasebne leksičke jedinice, u svom prvom dijelu netočna jer je ključna činjenica da se kod ovih glagola ne radi ni o kakvom morfološkom spoju, nego se radi o dvjema morfološkim i dvjema sintaktičkim jedinicama – glagolu / predikatu i enklitičkom obliku povratne zamjenice / izravnom objektu u akuzativu. Stoga se prema ovako postavljenim kriterijima potpuno opravdano postavlja pitanje ima li uopće razloga takve glagole svrstavati u povratne, budući da element *se* kod njih nije dijelom njihova morfološkoga oblika i leksičkoga značenja, već je samo sintaktički element u poziciji izravnoga objekta kao i svaki drugi leksem. Mišljenja sam da unatoč toj činjenici takvi glagoli ipak imaju svoje mjesto u kategoriji povratnosti, doduše rubno, kao što je već ranije istaknuto, jer je činjenica

17 R. Katičić, *isto*, str. 93., Zagreb, 1991.

18 M. Ivić: *isto*, str. 141.

19 S. Babić: *isto*, str. 675.

da oni imaju i sposobnost upravljanja indikatorom povratnosti – elementom *se* – i sposobnost njegova vezanja uz subjekt zahvaćen njima izrečenom radnjom, nasuprot glagolima, kako prijelaznim tako i neprijelaznim, koji te sposobnosti nemaju (npr. * govoriti se, * pričati se, * stajati se, * sjediti se itd.).

U hrvatskom jeziku postoje i glagoli, doduše malobrojni, koji dijele obilježja i sekundarno i tercijarnopovratnih glagola, ali uz napomenu da njihov parnjak koji se pojavljuje bez elementa *se* ne dijeli isto temeljno značenje s glagolom koji se pojavljuje sa *se*, što nije slučaj kod prototipičnih sekundarno i tercijarnopovratnih glagola. Toj kategoriji pripadaju npr. glagoli naći i zateći koji dolaze u jednom značenju bez *se* (naći, zateći nekoga negdje ili u nečemu)

- ... *gdje su našli Suhog...* (Bručić 215960)
- *Zatekli smo ih pokraj trafo–stanice...* (VJ 981211p 24649),

u sekundarnopovratnom značenju naći se, zateći se (npr. naći se, zateći se u neprilici, gdje je element *se* u funkciji čestice)

- *Držim da će se većina banaka u Hrvatskoj naći u krizi.* (N 132_ 04 10775)
- *Strah me je i pomisliti gdje sam se zapravo zatekao.*
(Jergović_ sar 163040)

i u tercijarnopovratnom značenju (npr. naći se / sebe u nečemu)

- ... *nego može naći sebe jedino unutar zadanih pravila.*
(Lasić, Hermeneutika 18306)
- ... *često bi se zatekla u razmišljanju...* (N 137_ 119001)

Kontekstualna upotreba glagola naći i, rjede, zateći, a i nekih tercijarnopovratnih glagola tipa gledati / gledati se, voljeti / voljeti se itd. rezultira i uzajamno povratnim značenjem, kao npr. u rečenicama

- *Na Bogosloviji je najsigurnije da ćemo se naći.* (Ivanković, 700d 115 120)
- *Zatekli smo se u laži.* (jedan drugoga)²⁰
- ... *s kojom su se vaši zemljaci tada gledali preko puščane mušice...*
(N 134_ 15 21205)
- ... *ljudi koji su se ipak voljeli i živjeli zajedno.* (N 129_ R03 14593)

Tercijarnopovratni glagoli mogu ostvarivati i aktivno bezobjektna značenja što se očituje npr. kod glagola tipa gurati / gurati se, grepsti / grepsti se, bosti / bosti se, udarati / udarati se

- *Ponižavajuće je bilo gurati se, otimati se, ginuti u redovima za kruh.*
(Ivanković 700d 224966)

Aktivno bezobjektna značenja glagola bosti se, grepsti se i njima sličnih najčešće su kvalitativno–generičkoga značenja, značenja imanja nekog svojstva, posjedovanja neke osobine (*Mačka se grebe. Bik se bode.*) i dijelom su, uglavnom, razgovornoga jezika. Isto je i s glagolom udarati / udarati se, ali kod njega se ne može govoriti o kvalitativno–generičkom značenju.

20 Uzajamno povratno značenje glagola *zateći se* u obrađenom korpusu nije potvrđeno, što naravno ne znači da je rečenica s tim značenjem neovjerena.

Tercijarnopovratnim glagolima tipa gurati se, udarati se, može se konkretizirati i uzajamno povratno značenje.

- ... *pa se onda guraju u »badecimerima« s novim stanarima...*
(Pavelić_ izme 155397)
- ... *medvjedi se grle, udaraju se grubo...* (F92 Stahuljak 62555)

Treba također istaknuti da su glagoli tog tipa svrstani u skupinu tercijarnopovratnih glagola jer nikako ne mogu pripadati ni primarno ni sekundarnopovratnima, a interpretacija je elementa *se* kao povratne zamjenice (*gurati se / sebe, bosti se / sebe, udarati se / sebe*) moguća, pa čak i češća u svim funkcionalnim stilovima od uzajamno povratne i aktivno bezobjektne interpretacije.

- ... *od onih koji su se previše žustro gurali u diplomaciju.*
(nick_ diploma 18494)
- *Nikad je nisam vidio da se bude...* (GK 9636_ k01 3799)
- ... *uspravit će se kao narodni heroj, udarati se šakama u prsa...*
(Jergović_ mam 204588)

U ponudenoj su analizi i podjeli povratnih glagola u hrvatskom jeziku, vidjeli smo, primarni gramatički kriteriji, odnosno gramatička su sredstva istaknuta kao temeljni kriterij klasifikacije jer je, prvo, kategorija povratnih glagola prvenstveno morfološka kategorija, a drugo, pokazuje se da je podjela na osnovi formalnih gramatičkih kriterija dosljednija i preciznija unutar gramatičkog sustava standardnoga jezika. Semantički i gramatički opis dva su povezana, ali načelno različita opisa. S obzirom na to, semantika u morfologiji najčešće ima zadatak hijerarhizirati i detaljizirati, a rijetko determinirati, opis nekih gramatičkih kategorija, kao što je to češće slučaj u sintaksi, i na taj način formalnom kosturu u stalnom prožimanju dati puninu i smisao. Dosljednost, preciznost i sustavnost opisa pojedinih jezičnih kategorija mora biti osnovni zadatak svake analize, a odabir metoda tomu mora biti podređen. Stoga je i kategorizacija na temelju efekta prototipa primijenjena u skladu s morfosintaktičkim kriterijima, a ne semantičkim, jer, jednostavno, dosljednost opisa povratnih glagola to zahtijeva. Drugim riječima, hoće li se u analizi dati prednost gramatičkim ili semantičkim kriterijima, ovisi o naravi problema, a narav je problematike povratnih glagola, po mom mišljenju, takva da prednost svakako treba dati gramatičkim kriterijima. To je osnovna ideja vodilja ovoga rada. Koliko je ona točna, procijenit će drugi.

Literatura

- Babić, S... : *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1991.
- Barić, E... : *Hrvatska gramatika*, Zagreb, 1995.
- Ivić, M.: *Jedan problem slovenske sintagmatike osvetljen transformacionim metodom (Gramatička uloga morfeme »se« u srpskohrvatskom jeziku)*, Južnoslovenski filolog, knj. XXV., Beograd, 1961. / 1962.
- Ivić, M.: *Lingvistički ogledi*, Beograd, 1983.
- Katičić, R.: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1991.

Nedjalkov, V. P.: *Reflexive Constructions: A Functional Typology*, in: Wege zur Universalienforschung, Festschrift für H. Seiler; Tübingen, G. Narr 1980.

Stevanović, M.: *Problemi glagolskog roda i povratni glagoli u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog, knj. XXV, Beograd, 1961. / 1962.

Prototype–Contextual Analysis of Reflexive Verbs in Croatian

On the basis of prototype effect the author gives new classification of reflexive verbs in Croatian. Special attention is attributed to their formal structure conditioned by the function of *se* element as the basic indicator of reflexivity, to distinguishing grammatical from semantic criteria and to distinguishing reflexive verbs from contextually conditioned reflexive meanings.

Ključne riječi: povratni glagoli, prototipnost, kontekstualnost, hrvatski jezik